

ТРАНСФЕСІОНАЛ ЯК СУБ'ЄКТ ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Кривцова Н. В.

*директор ТОВ «Міжнародної академії психосінергетики та альфології»,
керівник психологічної служби ОНМедУ*

Доннікова І. А.

доктор філософських наук, професор кафедри філософії НУ «ОМА»

The goals and objectives of innovative education are considered. It is noted that education should give knowledge about a complex person in a complex world, as a part of anthropological complexity. The professional is replaced by a transpersonal - person who is capable of self-change (self-transformation). His main quality, which is revealed by psychological research, is the ability to self-education throughout the life, to creative self-realization in different professions. The issue of health and quality of life of a person, who receives education, is posed. The need to search for human- and cultural-creativity educational technologies, which based on the psychological characteristics of people, is underlined.

Key words: *knowledge, education, anthropological complexity, transpersonal, self-education, culture.*

Рассматриваются цели и задачи инновационного образования. Отмечается, что образование должно давать знания о сложном человеке в сложном мире, как части антропологической сложности. На смену профессионалу приходит трансфессиионал – человек, способный к самоизменению (самотрансформации). Его главное качество, которое выявляют психологические исследования, – способность к самообразованию на протяжении всей жизни, к творческой самореализации в разных профессиях. Ставится вопрос здоровья и качества жизни человека, получающего образование. Подчеркивается необходимость поиска человеко- и культуротворческих образовательных технологий, основанных на психологических особенностях людей.

Ключевые слова: *знание, образование, антропологическая сложность, трансфессиионал, самообразование, культура.*

Стрімке зростання виробництва і споживання знання в інформаційному суспільстві парадоксальним чином викликає кризу і власне знання, і суспільства в цілому, розриває складну структуру реальності і стає причиною глобального непорозуміння і неефективності людських дій. Виявляється, що знання як об'єднують, так й роз'єднують людей. Вони продукують смислову невизначеність, підвищують чутливість особистості до кризи в умовах зростаючого розриву між швидкістю інформаційних потоків та здатністю людини їх усвідомлювати. Водночас знання дають людині розуміння всього того, що відбувається навколо, формують базу життєстійкості як окремої особистості, так й суспільства в цілому. Таким чином, складна динаміка і неоднозначна перспектива соціальних трансформацій в умовах кризи і інформаційного хаосу створює умови як для конфліктів і дезадаптації, так і сприяє усвідомленню ролі комунікації, співпраці і співтворчості.

Осмислення стратегічних цілей і завдань освіти, її інноваційного потенціалу неможливе без розуміння закономірностей і властивостей світу (природи і суспільства), до якого належить людина. Вчений, який вплинув на формування сучасної наукової картини світу, І. Пригожин навіть проголосив «кінець науки», маючи на увазі її вихід за межі традиційної ідеології науки і необхідність встановлення когерентних зв'язків раціональності з основами буття, креативності природи і людини [9, с. 105].

Сучасний світ осмислюється людиною як складний, динамічний, нелінійний, такий, що саморозвивається і самоорганізується. Властивості, притаманні світові в цілому, інтерпретуються як характеристики історії, суспільства та його складових, а також людини в різноманітті її виявів. Це створює онтологічні підстави для розуміння антропосоціокультурної реальності як *антропологічної складності*, тобто складності, що розгортається «з» людини, є продуктом її самореалізації і самоорганізації [2, с. 11]. Здатна до становлення, антропокультурна складність водночас схильна до розпаду, саморуйнуванню, оскільки людина, що її породжує, є полісутнісною (В. Табачковський), а отже принципово есенційно-екзистенційно невизначеною. Саме полісутнісність визначає людину як принципово нестійку істоту, здатну до нелінійної самореалізації, яка вивільняє її руйнівний і творчий потенціал. Дві сутнісні потреби

людини – в смислокладанні та самореалізації, змушують її постійно, знов і знов створювати себе і власне буття через співвиробництво порядку і хаосу.

Розгортання людської індивідуальності відбувається в певному соціокультурному контексті. Але в антропологічній складності діє принцип рекурсії – людина, що змінюється, самореалізується, водночас створює, формує і змінює своє соціокультурне середовище. Це означає, що людина, соціум і культура генерують, створюють один одного. Ускладнення комунікації людини із світом супроводжується не тільки виникненням більш вишуканих її форм, але й розпізнаванням і оцінюванням руйнування і творчості. Саме в антропологічній складності виявляється роль і призначення культури, яка стає створеною самою людиною «людинозберігаючою» технологією. Таким чином, антропологічна складність виникає і існує на перетині культуrogenного і антропогенного. Створюючи культуру, людина стає здатною трансформувати власні руйнівні властивості в творчість. На наш погляд, саме така людина, що здатна створювати умови для саморозвитку, покликана стати суб'єктом інноваційної освіти.

Слід зазначити, що прагнення поставити креативну людину в центр соціальних, педагогічних, психологічних досліджень, не є новим. Так, А. Маслоу – засновник гуманістичної психології, розвиваючи ідею здорового суспільства, яке складається з «доолюднених» індивідуумів, неодноразово підкреслював, що їх не можуть створити навіть найідеальніші суспільства, оскільки учитель і культура не створюють людину, а лише дають можливість, сприяють, спонукають стати реальним і актуальним [8].

Дослідження видатних науковців дозволили А. Маслоу стверджувати, що креативна особистість – це особливий різновид людини, а не просто людина, що придбала деякі вміння. Численні дослідження дозволили йому також розрізнити *людей, що самоактуалізуються* і виокремити: «*просто здорових*», що живуть в світі щоб здійснити себе в ньому; та «*трансцендерів*», які метамотивовані і живуть Буттєвими цінностями. Якщо перші опановують, керують, використовують світ в цілях добра і є більше діячими, ніж глядачами, прагматиками, ніж естетамі, то другі – з притаманним їм прагненням до синергізму – інтрапсихичному, інтерперсональному, інтракультурному і інтернаціональному, сприймають все під кутом вічності, вміють бачити сакральне в мирському, а трансценденція виступає результатом актуалізації потенціалу і проявом творчої людської природи [8]. На його думку, «трансцендери» схильні ототожнювати себе зі своїми здібностями та професією (наприклад, в злитті «Я–лікар»). При цьому, цими якостями А. Маслоу наділяє лише психологічно здорову творчу людину, що самоактуалізується та досягла рівня «Буття» і мета-мотивована загальнолюдськими цінностями, а не ту, що активно прагне до самоздійснення і успіху за будь що,

На наш погляд, *складна людина в складному світі* має стати суб'єктом сучасних між-, транс- і мультидисциплінарних досліджень, в тому числі, в галузі освіти.

Сучасна освіта розглядається як мережа і мова йдеться вже не стільки про доступність інформації через створення банків-сховищ даних і мережі інтернет-ресурсів, а про зростаючу відкритість та доступність різних культурних практик для різних споживачів і суб'єктів освіти [3,10,11]. Важливого значення набуває проблема самоосвіти і самовдосконалення людини протягом життя шляхом залучення власного потенціалу самореалізації та йдеться про становлення особистості *трансфесіоналів* (Е. Галажинський, О. Генісаретський, В. Клочко, Л. Рилова, С. Смірнов, та ін.).

За Л. Риловою, трансфесіонал – це «людина-навігатор», що «плаває» по мережах-комунікацій світової освіти, будує свій власний ідеальний образ за своїми авторськими стандартами, постійно проблематизує і, долаючи свій сталий стан, відкриває і породжує нові горизонти свого культурного «Я» [цит за 3, с. 203].

Цікаво, що саме так визначає людину і російський філософ С. Смірнов, підкреслюючи, що навігація починається тоді, коли пошук не може закінчитися отриманням готового місця або предмета-орієнтира. Людина не знаходить опор в зовнішньому світі, тому що вона потребує іншого – пошуку себе. Людини не існує і не може бути як зовнішнього орієнтиру. Вона вимушена тільки прийти до нього, точніше, створити його [10, с. 189].

Ми також поділяємо думку С. Смірнова про те, що відбувається перехід від професії як носінні і жорсткої фіксації однієї норми до трансфесії і навігації як здатності будувати і перебудовувати масиви знань і практик під проекти і рухатися по мережевим освітнім лабіринтах [11].

Ця нова позиція не має жорсткої прив'язки до будь-якої певної професійної діяльності як однієї культурної норми, оскільки професійна діяльність в умовах «глобальних інновацій» заснована на розширенні межі усвідомлення людиною власних можливостей та пошуку відповідного професійного середовища і засобів самореалізації [3, 209].

Отже, йдеться про необхідність трансформації освітнього процесу, переходу від такого, що забезпечує отримання певної інформації («pro – fero» – вы-носить) до такого, що формує здатність її усвідомлювати і переносити від однієї сфери до іншої («trans – fero» – пере-носить). При цьому розвивається здатність її моделювати і адекватно застосувати, підвищується готовність дослідника до творчого самозмінювання згідно мінливих динамічних умов інформаційного суспільства і становлення сучасного інноваційного освітнього процесу зі збереженням власної цілісності.

Підготовка сучасних професіоналів поступово перетворюється на процес розкриття суто людського в людині та становлення людини-творця. Це потребує пошуку нових форм організації навчально-виховного процесу, у якому академічні знання доповнюються процесом самоорганізації і самореалізації особистості дослідника через підвищення можливостей особистісно-професійного самовдосконалення в умовах народження нової культури суспільства. Але ще зберігається педагогічна традиція бачити освітній процес як формування людини з заданими властивостями і поведінковими стереотипам, які відповідають суспільним установкам та ціннісним імперативам. Має місце недооцінка активної сутності людини, її здатності до самоосвіти.

В сучасних умовах стає зрозумілим, що освіта трансформується в специфічну складову антропосоціокультурної реальності, в якій знання не тільки відображають сполученість колективного і індивідуально-особистісного, але й стають джерелом самореалізації і соціально-психологічного самовдосконалення. При цьому, освіченість в реаліях сьогодення означає не стільки володіння знанням, скільки вміння виявляти його створювальний потенціал.

Принципово новим напрямом в педагогічній науці і практиці стає коучінг, в основу якого покладена ідея максимально швидкого досягнення мети. Поряд із традиційними методами в сучасній практиці навчально-виховної роботи найбільшого значення набувають технології самоактуалізації і самовдосконалення індивідуального, особистісно-професійного потенціалу людини як складної динамічної системи, що здатна до самоорганізації в складних умовах. Але при створенні технологій педменеджменту і освітнього коучингу важливо пам'ятати, що проблема самореалізації особистості як трансфесіоналу – це не педагогічна «головоломка», що виникла під впливом чергового соціального замовлення, а освіта – це не абстрактний процес чи жорстка система певних вимог щодо формування «нової людини» [3, 11]. Це, насамперед, потенційні можливості створювати умови власного успіху і відповідну якість життя в цілому, що збагачує як окрему людину, так й суспільство в загалі, надає можливість самовдосконалення, самореалізації «людського в людині» навіть в умовах кризи.

Наші дослідження специфіки самореалізації особистості метамотивованих осіб дозволили розглянути їх як трансфесіоналів, тому що в їх структурі особистості професіоналу яскраво представлені всі компоненти, що дозволяють досягти успіху у будь-якій професійній сфері [7]. Розглянемо розбіжності між групою «трансфесіоналів» та іншими респондентами. В дослідженні нами використовувався U-критерій Манна-Вітні. Доцільність використання цього непараметричного критерію полягає в тому, що він визначає суттєві розбіжності в обсязі двох вибірок порівняння (x загальної вибірки у 269 респондентів група «трансфесіоналів» складала всього 37 осіб). Далі розглядалися лише статистично значущі розбіжності ($p < 0,05$). Наводилися також описові статистики для обох підгруп: M – середнє арифметичне значення та Me – медіана.

Аналіз розбіжностей за тестом Дж. Холланда показав, що в метамотивованих осіб з високим рівнем зрілості особистості дослідника із самоактуалізованістю власної інноваційно-дослідницької ресурсності характерним є виразність таких особливостей професійної орієнтації, як: інтерес до діяльності дослідницького типу (M = 5,730, Me = 6,000 порівняно з M = 3,246, Me = 3,000; U = 2259,500; $p < 0,001$), інтерес до діяльності соціального типу (M = 5,135, Me = 5,000 порівняно з M = 3,414, Me = 3,000; U = 2809,000; $p = 0,001$), інтерес до діяльності конвенційного типу (M = 3,432, Me = 3,000 порівняно з M = 2,259, Me = 1,500; U = 3233,000; $p = 0,014$), здібності та досвід дослідницького типу (M = 7,027, Me = 7,000 порівняно з M = 4,940, Me = 5,000; U = 2570,000; $p < 0,001$), здібності та досвід артистичного типу (M = 5,811, Me = 6,000 порівняно з M = 4,534, Me = 4,000; U = 3256,500; $p = 0,018$), здібності та досвід соціального типу (M = 6,541, Me = 7,000 порівняно з M = 4,776, Me = 4,000; U = 2842,500; $p = 0,001$), Здібності та досвід підприємницького типу (M = 5,405, Me = 6,000 порівняно з M = 4,289, Me = 4,000; U = 3381,000; $p = 0,037$), здібності та досвід конвенційного типу (M = 5,486, Me = 6,000 порівняно з M = 3,797, Me = 3,000; U = 2856,500; $p = 0,001$), інтерес до кар'єри дослідницького типу (M = 3,060, Me = 2,000 порівняно з M = 5,649, Me = 5,000; U = 2331,500; $p < 0,001$), інтерес до кар'єри соціального типу (M = 4,081, Me = 2,000 порівняно з M = 2,052, Me = 1,000; U = 2762,000; $p < 0,001$) [7].

Аналіз отриманих результатів показав, що трансфесіоналів більш приваблює кар'єра, пов'язана з можливостями творчої взаємодії з іншими людьми, але порівнянний аналіз з респондентами інших груп показав, що їх характеризують більш різноманітні професійні інтереси і можливості досягти успіху на будь-якому кар'єрному шляху. При цьому в трансфесіоналів найбільш виразним є дослідницький компонент в структурі особистості професіоналу ($p < 0,001$) та інтегральний показник інноваційного потенціалу особистості ($M = 110,591$, $Me = 111,000$ порівняно з $M = 117,865$, $Me = 117,000$; $U = 2918,500$; $p = 0,002$). Зокрема, він переважав поряд з осмислено-інтенсивним типом реалізації різних інноваційних можливостей ($M = 23,270$, $Me = 22,000$ порівняно з $M = 20,009$, $Me = 20,000$; $U = 1984,000$; $p < 0,001$), позитивно-диференційованим ставленням до нової інформації ($M = 21,162$, $Me = 22,000$ порівняно з $M = 19,099$, $Me = 19,000$; $U = 2624,000$; $p < 0,001$), інтенсивно-перетворювальним типом поведінки в інноваційній ситуації ($M = 22,486$, $Me = 23,000$ порівняно з $M = 19,078$, $Me = 19,000$; $U = 2002,500$; $p < 0,001$) [7]. І, наостанок, в них більш виразним є прагнення до набуття знань про навколишній світ та виразність творчої спрямованості та потреби в творчій самореалізації особистості в цілому.

Отже, аналіз отриманих результатів показав, що респондентів даної групи можна віднести до «трансфесіоналів», які метамотивовані і здатні до свідомої продуктивної і творчої понаднормативної самореалізації у будь-якій професійній сфері через розкриття власного інноваційно-дослідницького потенціалу.

Саме тому сучасні освітні проекти в вищій школі повинні враховувати закономірності становлення «людського в людині», а саму людину розуміти як складність, що здатна до організації і самоорганізації, готова або ні до свідомої продуктивної діяльності та до творчого самозмінювання в мінливих умовах [12]. Також необхідно враховувати рівень зрілості особистості дослідника наукової інформації та його готовність до творчого само змінювання в мінливих умовах зі збереженням власного здоров'я, що не можна ігнорувати або намагатися компенсувати за допомогою найсучасніших освітніх технологій.

Розглядаючи людину як складову антропологічної складності, слід враховувати, що людське буття – це не тільки самопідтримка і самовідтворення. Це також зміна, зростання хаосу, порушення рівноваги, без яких неможливе становлення. Реформуючи освіту, потрібно прийняти думку про те, що криза є атрибутом людського буття, в умовах якого воно стає «буттям на межі» з ризиками самовтрати, виходу за межі антропокультурного, але саме завдяки цьому воно здатне оновлюватися. За сучасною науковою картиною світу стабільність і нестабільність присутні в розвитку складної системи як її стадії. Вони можуть існувати одночасно, але в різних ділянках складної нелінійної структури у вигляді різних стадій єдиного процесу, при цьому, на стадії поблизу біфуркації керуючу роль, на думку дослідників, відіграє не лінійність, а на стадії між біфуркаціями – детермінізм у традиційному сенсі [4, с.77].

Дослідження сучасних психологів також довели, що переживання кризи – це потенційна можливість розвитку особистості (Л.Анциферова, І. Бринза, Ф. Василюк, Л. Виготський, О. Краснорядцева, О. Кузнєцова, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Е. Рязанцева, Т. Титаренко й ін.). Так, О.Кузнєцова розглядає неадаптивність як джерело розвитку особистості, творчості і активної життєвої позиції, при цьому, самоактуалізація розглядається в позитивному контексті неадаптивності, як особливий мотив, що виявляється в понадситуативній активності, як здатність суб'єкта піднятися над рівнем вимоги ситуації, ставлячи зайві питання з точки зору вихідної задачі [5, с. 87]. Таким чином, чутливість до проблем розглядається як необхідна передумова успішності діяльності особистості зі спеціальними здібностями, що в певних умовах стає джерелом її самоактуалізації та творчої понаднормативної самореалізації; є ознакою готовності до свідомої продуктивної винахідницької і інноваційної взаємодії з Всесвітом на різних рівнях, зокрема при організації власного життя в цілому [7].

В межах загальнодержавної програми «Здоров'я-2020: Український вимір», за напрямом «Психічне здоров'я» та НДР кафедри філософії та біоетики Одеського національного медичного університету за темою «Методологічні проблеми розробки нової теорії психіки та ноетики в контексті постнекласики» було проведено дослідження зв'язків між показниками інноваційного потенціалу особистості і соціальної адаптивності [7]. Аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що соціальна адаптивність особистості пов'язана з виразністю інноваційного потенціалу ($r = 0,283$, $p \leq 0,05$) та його реалізацією при організації власного життя ($r = 0,318$, $p \leq 0,05$), а так само з позитивно-диференційованим ставленням особистості до нової інформації ($r = 0,479$, $p \leq 0,01$) і наявністю можливості її адекватною оцінки та ініціативно-перетворюючого типу поведінки в новій ситуації ($r = 0,475$, $p \leq 0,01$). Можливості позитивно-диференційованого ставлення особистості до нового явища сприяє також емоційній стійкості у стресових ситуаціях ($r = 0,349$, $p \leq 0,01$), її готовності долати невдачі і досягати мети ($r = 0,460$, $p \leq 0,01$),

супроводжується підвищенням здатності виділяти об'єктивно значущі фактори, бачити сенс ситуації в цілому ($r=0,409$, $p\leq 0,01$). Тоді як негативно-генералізоване ставлення до нової інформації свідчить про неготовність особистості змінюватися ($r=-0,271$, $p\leq 0,05$), супроводжується зниженням її емоційної стійкості в стресових ситуаціях ($r=-0,290$, $p\leq 0,05$), може бути сигналом ускладнення життєвої ситуації в цілому ($r=-0,333$, $p\leq 0,05$).

Поведінка в адаптаційній ситуації особистості з вимушено-приспосувальним типом реалізації інноваційних можливостей адекватної оцінки нового явища характеризується хаотичністю, домінує тенденція до дезадаптивності і невротизації ($r=-0,397$, $p\leq 0,05$), тоді як ініціативно-перетворюваний тип самореалізації різних інноваційних можливостей адекватної оцінки нового явища супроводжується зростанням емоційної стабільності особистості дослідника інформаційних ресурсів у мінливих умовах створення нового, прийняття нових рішень тощо ($r=0,348$, $p\leq 0,01$), сприяє розвитку здатності передбачати розвиток подій, підвищує можливість активно впливати на них, досягати успіху або долати невдачі, діяти продуктивно і ефективно у стресових ситуаціях ($r=0,487$, $p\leq 0,01$). Зростання осмислено-інтенсивного типу пошуку нових можливостей самореалізації в інноваційних ситуаціях супроводжується зростанням можливостей тонко диференційовано знаходити в складних ситуаціях вірні рішення, помічати в новій соціальній ситуації значущі фактори, не випускаючи з уваги головні, сенсоутворюючі ($r=0,438$, $p\leq 0,01$). Формується здатність бачити суть речей, розуміти справжні причини різних подій і вчинків людей ($r=0,280$, $p\leq 0,05$). Позитивно-диференційоване ставлення особистості до нової інформації ($r=0,539$, $p\leq 0,01$), наявність можливостей її адекватної, ініціативно-перетворюючої оцінки ($r=0,273$, $p\leq 0,05$) і самореалізації інноваційного потенціалу при організації власного життя ($r=0,393$, $p\leq 0,01$) пов'язані з задоволеністю власним життям взагалі. При цьому необхідно враховувати, що самореалізація інноваційного потенціалу особистості на соціальному рівні супроводжується зниженням її емоційної стійкості. [7]

Аналіз отриманих результатів також показав, що негативно-генералізоване ставлення до нової інформації і змін в цілому, вимушено-приспосувальний тип самореалізації різних інноваційних можливостей, зокрема адекватної оцінки нового явища, супроводжуються зниженням адаптаційного потенціалу особистості дослідника інформаційних ресурсів та її невротизацією. Водночас, позитивно-диференційоване ставлення до нової інформації та можливість ініціативно-перетворювальної оцінки нової інформації сприяє зростанню адаптаційного потенціалу та задоволеності людини життям взагалі. Проте зростання можливостей адекватної оцінки нового явища сприяє успішності в справах і в спілкуванні з людьми а можливості самореалізації інноваційного потенціалу при організації власного життя сприяють зростанню соціальної адаптивності, емоційної стабільності і загальної задоволеності життям, саморозвитку здатності передбачувати розвиток подій і активно впливати на них, підвищує готовність долати невдачі і досягати цілі.

Це припущення співзвучно з результатами досліджень засновника історико-еволюційного підходу О. Асмолова про виникнення надмірних елементів еволюціонуючих систем, здатних забезпечити резерв варіативності цих систем завдяки перетворенню преадаптивної активності надмірних елементів в адаптивність даної системи і його зростаючу роль на вибір наступної траєкторії її розвитку в невизначених критичних ситуаціях [1]. При цьому було встановлено, що вимушено-приспосувальний тип самореалізації різних інноваційних можливостей супроводжується зростанням чутливості дослідника до кризи, зниженням його стійкості до будь-яких стресорів, що сприяють дезадаптації і невротизації.

Отримані результати дозволяють зробити наступні висновки: 1) ерудиція та професійні знання не забезпечують можливість протистояти стресорам; 2) стійкості особистості до стресорів та зниженню її чутливості до кризи сприяє рівень їх здатності до самозмінювання у мінливому світі та задоволеність життям в цілому, а також такі якості особистості, як: відкритість новому досвіду, потреба в нових знаннях та навички їх усвідомленого засвоєння, готовність долати проблеми та здатність гнучко реагувати в нових умовах, конструктивно діючи в складних обставинах життя, адекватно перетворюючи взаємовідносини з оточуючими, розвинені здібності адекватної оцінки всіх факторів стресової ситуації та виявлення «сенсоформуєчих» [7].

Таким чином, в реформуванні сучасної освіти, активізації її інноваційного, людинотворчого потенціалу набуває актуальності питання узгодження складних систем і процесів у взаємодії «Освіта – людина». Освіта є складовою антропологічної складності, тобто і створює людину, і створюється людиною (людьми – науковцями, викладачами, студентами тощо). Вона покликана сприяти появі нової генерації «освічених людей» – трансфесіоналів, здатних до самореалізації через самоосвіту протягом

життя. Водночас, опробування нових освітніх технологій, ініційованих «знизу», робить процес навчання співтворчістю вчителів і учнів.

В інноваційній освіті зростає роль особистості дослідника інформаційних ресурсів, значущість ступеня її зрілості. В контексті проблеми самореалізації освіченої людини виникає питання її здоров'я та якості життя в цілому, що також передбачає структурні зміни в освіті.

Нарешті, в стрімкій динаміці сучасного суспільства актуалізується питання не тільки про те, *що* засвоювати (вибір інновацій), але й *як* засвоювати (вибір освітніх людинотворчих і культуротворчих технологій).

Список використаних джерел:

1. Асмолов А.Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А.Г. Асмолов. – М. : Воронеж, 1996. – 768 с.
2. Доннікова І.А. Антропологическая сложность как феномен постнеклассического гуманитарного знания / І.А.Доннікова // Интегративная антропология. – 2016. – № 2 (28). – С. 9 – 13.
3. Ключко В.Е. Психология инновационного поведения / В.Е.Ключко, Э.В. Галажинский. – Томск: Томский государственный университет, 2009. – 240 с.
4. Князева Е.Н. Слобноорганизованные системы: монография / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: Мир, 1994. – 236 с.
5. Кузнецова О.В. Адаптивність та самоактуалізація: специфіка співвідношення в психологічному портреті життєстійкої особистості / О.В. Кузнецова // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С. 86–90.
6. Красноярцева О.М. Чувствительность к проблемам: от исследовательских процедур к диагностике потенциала самореализации личности / О.М. Красноярцева // Методология и история психологии. – 2009. – Т. 4. – № 4. – С. 73–81.
7. Кривцова Н.В. Шлях до гармонії життя: теорія і практика самореалізації. Монографія / Н.В.Кривцова. – Херсон, ФПП Гринь Д.С., 2017. – 350с.
8. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г. Маслоу; ред. Н.Н. Акулина; пер. А.М. Татлыбаева. – СПб: Евразия, 1999. – 432 с.
9. Пригожин И.Р. Креативность в науках и гуманитарном знании: Исследование отношений между двумя культурами / И.Р.Пригожин // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – С. 99 –106.
10. Смирнов С.А. Антропологическая навигация. Введение в концепт – Человек. RU. – 2017. – № 12.– С. 159–191.
11. Смирнов С.А. Содержательные (парадигмальные) аспекты высшего социальногуманитарного образования / С.А. Смирнов // Преподавание социально-гуманитарных дисциплин в вузах России. – М., 2003. – 345 с.
12. Krivtsova N. V., Salekh E. N. From the model to the technology of training of highly skilled medical specialists. Journal of Education, Health and Sport. – 2018. – 8(4). – С. 519– 529.